

”המרחב הלינולי, שבו הכל נעשה אחר”

ראיון עם רות אלמוג

מראיינים: דוה בן-זקו, מעין הראל, שלוומית זערוור, שירה סתיו, יגאל שורץ

האם את סבורה כי על סופרים למלא תפקיד כלשהו, בייחוד במציאות הפוליטית-חברתית הקשה שבה אנו מקיימים את הראיון?
אני מתקשה להשיב לשאלה האם יש תפקיד לסופר. זו סוגייה מסובכת מאוד עבורי. ובכל זאת נדמה לי שככלל קיים קונפליקט בין יוצרים לבין הממסד. בחיבורו ”המדינה” מציע אפלטון לגרש את האמנים ממדינתו. מדוע הוא חושב שהם מסוכנים? לי נראה שהסכנה טמונה בחתרנות. המושג ”חתרנות” כלול בעצם התפיסה שלי את האמנות. שהרי אין טעם ליצור אם אין בכך חידוש, יציאה כנגד מה שכבר התקבל על-ידי הממסד. כך שמטבע הדברים האמן חותר נגד ממסד מסוים. ומבחינה זו הוא מהווה סכנה לקיים, למה שחפצים לשמר.

האם היית מגדירה את הספרות העברית שנכתבת היום כחתרנית, וזאת גם בהשוואה לספרויות זרות, למשל?
נדמה לי שכיום החתרנות בולטת בארץ בעיקר בתחום האמנות הפלסטית. איני מכירה סופרים רבים שהם חתרנים, וזו לדעתי אחת הבעיות של הספרות העכשווית. בספרות העברית בולטת תחושה של אסקפיזם ושל ניסיון לחמוק מהתמודדות עם המציאות הקשה שבה אנחנו חיים. מדי פעם ישנם ניצנים של מחאה, בעיקר בשירה אך גם בסיפורת. וישנו יצחק לאור, שהוא הסופר החתרן הגדול שלנו. ובהשוואה לעולם – נדמה לי שחתרנות קיימת, אולי, בחברות שעדיין לא הפכו קפיטליסטיות או אמריקניות לחלוטין. איני רואה חתרנות בספרות הגרמנית, אם כי למעשה אינני מכירה אותה היטב. באשר לאנגליה – נדמה לי שקשה להצביע על ספרות אנגלית מעניינת שנכתבת היום. בצרפת ישנו מישל וולבק, שעורר רעש עצום מפני שיצר משהו חדש, שיש בו מחאה קיומית חריפה.

האם את יכולה לזהות בכתיבתך מהלכים של חתרנות ומחאה?
אני חושבת שתמיד הייתי, במובן מסוים, סופרת שהיא גם פוליטית. ה”פוליטיות” מתבטאת לעיתים אפילו בעניינים שאינם נדמים כאלה על פניהם. גם כתיבה על נשים, למשל, היא אקט פוליטי, משום שלא היתה רווחת קודם. ”שורשי אוויר” הוא רומן פוליטי באופן גלוי. ביצירות מאוחרות יותר היתה, לכאורה, נסיגה מכך. ועם זאת – גם הכתיבה על

ילדים בני הדור השני לשואה, למשל, נגעה בנושא רגיש ובעייתי מאוד שכמעט ולא עסקו בו: מה קרה לאותם ילדים שצמחו במשפחות שבורות של אנשים שהביאו מ"שם" מטען נורא ואיום? איזה מין דור צמח כאן? לומר שהקפתי את הבעיה הזאת? לא. אבל ניסיתי לגעת בה פה ושם. מצד אחר, כשכתבתי את "האגם הפנימי" פניתי לעולם אזוטרי ופנימי מאוד, אם כי גם בו קיימות "כניסות" מן הסוג הזה – למשל, בסיפורו של הטורוריסט הפוגש בבת של ניצול שואה בגרמניה. נראה שגם כאשר אני נסוגה מהפוליטי הוא מתגנב פנימה בדלת הצדדית, כי אכפת לי ממה שקורה ואני חשה מחויבות. אני כועסת מאוד, כמובן, על כך שהסופרים אינם מתמודדים באופן רציני עם הבעיות הקשות מאוד של החברה שלנו, והן הולכות ונעשות קשות. כוונתי אינה רק למצב הפוליטי ולכיבוש, אלא להידרדרות תרבותית מדאיגה ביותר. אנשים מסיימים ללמוד בבית-ספר אך אינם יודעים קרוא וכתוב; אנשים בעלי תעודת בגרות שאינם יודעים דבר. נראה שעוד מעט ישכחו מי היה ביאליק, ואיני יודעת האם את טשרניחובסקי עוד מכירים היום. אלה תופעות מדאיגות מאוד שמובילות אולי, בהנחה ששלום לא יהיה ומדינה פלשתינאית לא תקום, דווקא למדינה דר'לאומית. יכול להיות שמדינה יהודית כבר לא תהיה בעוד חמישים שנה.

ואת פוחדת מפני מצב כזה?

זה לא מפחיד אותי. החרדה העיקרית שלי נוגעת לגורל התרבות העברית – היכן נשמור אותה? באמריקה? מי ילמד עוד תנ"ך? גם היום ההיכרות עם התנ"ך מוגבלת מאוד. אנחנו נשאנו את התרבות העברית אלפיים שנה בגולה, בגלות, והעברית היתה חיה כל אותו זמן. אני מתנגדת לתפיסה על-פיה אליעזר בן יהודה הוא שהחיה אותה – היא חיה לאורך כל המאות וכתבו בה: כרוניקות, שירה ולאחר מכן גם סיפורת חילונית. ודווקא עכשיו, במדינת ישראל, ישנה תחושה שכל אלה הולכים לאיבוד. מה יהיה? האם נכחד סוף סוף? אני לא יודעת.

ובכל זאת חשוב לזכור, שחלקים רבים של הספרות היהודית הגדולה נכתבו לאו דווקא על-ידי אנשים שגדלו בפתח תקוה, כמוך, אלא על-ידי סופרים דו-תרבותיים כמו קפקא או ברנר. האם אינך סבורה שניתן להיות סופר עברי גם בפריז, למשל?

קפקא הוא סופר יהודי אך אינו סופר עברי. כוונתי לסופרים שהעברית היא שפתם. המקום היחיד בו מתקיימת העברית כשפה חיה המאפשרת תקשורת יום-יומית, הוא ישראל. לכן הכתיבה קשורה אצלי, בעל כורחי, בישראל. לו ידעתי צרפתית כשם שאני יודעת עברית, לא הייתי מתנגדת לשבת בפריז ולכתוב בה צרפתית: ז'ורז' פרק היה סופר יהודי ששפתו צרפתית, אידה פינק יושבת בארץ וכותבת פולנית. אך לא על כך אני מדברת, אלא על המורשת של השפה העברית, השפה שלי, שנראה שהולכת לאיבוד עם דברים רבים נוספים. במשך דורות רבים הוסיפה

השפה המדוברת להתפתח, אך בד בבד עם זיקה לרבדים הקדומים של השפה. והיום, כך נראה, אנחנו הולכים ומתרחקים מהם. אנחנו מוותרים על הנכסים התרבותיים שלנו לטובת מה שמהיום למחר, ללא עומק.

האם את רואה את עצמך, כסופרת, כעין שליחה שתפקידה לשמר את השפה ואת התרבות העברית – נציגה של דור ההולך ופוחת?
קשה לי לתפוס את עצמי כשליחה. הכתיבה עבורי היא פרטית מאוד. נכון שאני מגויסת למען רעיונות, אבל שליחה? זה מושג יותר מדי... יותר מדי גברי עבורי. זו אבחנה שהפכתי מודעת לה בעקבות דברים ששמעתי מעמליה כהנא-כרמון, שהשפיעה עלי בעניין זה לפחות – ההבחנה המפורסמת שעשתה בין הסופר הגבר, החזן, שליח הציבור, לבין האישה הסופרת. אני מתנגדת לתפיסת הסופר כשליח, שנדמית לי כשייכת מאוד לדור שלי – ראיית הסופר כחזן בבית-הכנסת.

אולי התנגדותך לעמדה "דתית" זו קשורה לדיאלוג עמוק יותר שאת מקיימת עם הדת?
דיאלוג עם הדת? אם הוא קיים – אינני מודעת לו.

ובכל זאת – הדת והרליגיוזיות, במובנים הרחבים שלהן, נוכחות ביצירותיך באופנים שונים – באזכורים אוטוביוגרפיים, בדמויות החיות בסביבה דתית, במונחים מתחום הקבלה ועוד.
ראשית, יש לזכור שלמדתי בבתי-ספר דתיים. עד היום אני אסירת תודה להורי שרשמו אותי דווקא לבתי-הספר הללו, על אף שאמי לא היתה לגמרי מאושרת מכך. אני חושבת שקיבלתי מן הלימודים הללו רבות – לא ערכים אלא השכלה. למדנו תנ"ך ופרשת השבוע ומעט משנה, שאמנם שנאתי אבל למדתי. והיה דגש על ספרות – אותן יצירות שהיו מותרות – "לפני פסל אפולו" של טשרניחובסקי, למשל, היה מוקצה מחמת מיאוס. וגם היסטוריה, בעיקר היסטוריה יהודית. הדגש היה על ההומניסטיקה, אם כי למדנו גם מעט ממדעי הטבע. כאשר למדתי מאוחר יותר בסמינר בבית הכרם בירושלים, חששתי שאחוש נחותה מול התלמידות החילוניות אבל התבדיתי. באשר לנוכחות העמוקה יותר של הדת – ברור שקיים אצלי קושי להיפטר מן הזהות הדתית מפני שעד גיל שמונה-עשרה הייתי דתית מאוד.

האם גדלת בבית שבו שמרו כשרות, למשל?

כמובן. אמי לא הגיעה מבית דתי, אך אבי היה יהודי אורתודוקסי, אם כי לא באופן המקובל היום. הוא נהג, אמנם, להלך חבוש מגבעת שהסיר בעת עבודתו, למשל, אך ללא כיפה. בכל שבת אחר הצהריים הלך עמי לצפות במשחקי כדורגל של מכבי פתח תקוה. הוא היה רופא הקבוצה. זה דבר שלא יעלה על הדעת היום, כמובן, בקרב אנשים דתיים. אצלנו גם נהגו להדליק אור בשבת. ביום הכיפורים ישבנו בחושך אך לא בשבת. התירוץ היה – או שמא איני יודעת אם היה זה תירוץ – ששעון חשמל הוא יקר

מדי. מצד שני, כאשר נולד אחי בבית־חולים ברמת גן בשבת, הלך לשם אבי ברגל. הוא לא נסע בשבת, לעולם לא.

בי התעוררו ספקות באשר לדת כבר בגיל צעיר, אך לא היה להן ביטוי מעשי. גם כאשר אבי נפטר בהיותי בת ארבע־עשרה, חשבתי שעלי להוסיף להיות נאמנה לו ולהמשיך לקיים מצוות. כך, עד גיל שמונה־עשרה קיימתי מצוות ובחגים הלכתי לבית־הכנסת. אני חושבת שהמתח והקונפליקט עם הדת כרוכים אצלי, באמת, בנאמנות לאבא. במשך שנים רבות ליוותה אותי מחשבה נאיבית, שאבי היה מנדה אותי לו היה חי היום ויודע שאיני דתית. היום איני סבורה כך, אך זמן רב הרגשתי כאילו בגדתי בו. אבל כללל, נדמה לי שאיני מודעת לגמרי לעניין הדתי.

כאשר יעל שורץ הכינה את העטיפה לרומן "שורשי אוויר", היא אמרה לי לאחר קריאתו שנחשפתי בספר מאוד. השבתי לה: "מה פתאום, זה הרי בכלל לא עלי! הכל בדיוני", והיא אמרה: "כן, אבל ההיקרעות הזו, שם, בין טומאה לטוהרה היא חושפנית מאוד ושייכת לך, אחרת לא היית כותבת את זה". ופתאום הבנתי שהיא צודקת. זו כנראה תחושה שמלווה אותי כל חיי.

בסיפור "תיקון אמנותי", למשל, מוצגת הקריעה מן הדת, שמלווה גם בהתבגרות, כחוויה קשה ביותר מן הבחינה הנפשית, בעלת ביטויים פיזיים, כמעט.

נכון. זה התחיל אז: הפקפוקים והקושי לחיות במערכת חונקת כל כך, שהיו להם גם השלכות אישיות מאוד, עד כדי כך שחשתי חריגה בחברה שבה חייתי. כאשר מת אבי – אני לא אוהבת את המילה נפטר – כשמת אבי קיבלתי החלטה ברורה מאוד שאיש לא ידע עד כמה נפגעתי ממותו... לא יראו עלי! שלא אדבר ולא אספר על כך, ואיש לא ידע, שאצחק... לתיאטרון הלכתי, אמנם, רק לאחר שתמה שנת האבל, אבל באשר לביטויים אחרים של אבלות – היתה לי, כאמור, החלטה ברורה מאוד. ופתאום המערכת מתנפלת עלי בגללה ולא מסוגלת להבין, וגם מאשימה אותי שאיני מתאבלת: מה זה את לא מתאבלת? מה את מחייכת בכלל? אסור לך לחייך! אסור לך לצחוק! וישנו גם העניין עם הבגד...

האם העדפת לראות את האבל כעניין פרטי, שלך?

האבל היה ענייני שלי, פרטי. אבל הדת מתערבת בחיים הפרטיים. היום אפילו באופן מועצם יותר, כפי שאני רואה במשפחת אחי. הדת בעצם מארגנת את חייך מן הרגע בו אתה מתעורר עד לשעת השינה. היום מלא מחויבויות, שאני כבר מתקשה לזכור את כולן – נטילת ידיים בבוקר, לפני הכול, ואחר־כך תפילת שחרית, והתפילה על כל פרי שאתה אוכל, על כל פרוסת לחם.

זה מעורר בך מרדנות?

נורא. אני לא יכולה לסבול את זה. פשוט לא יכולה. מגיל מאוד צעיר שמרתי על פינה כזאת, פרטית. אחת החוויות הטראומטיות ביותר

שחוויתי בילדותי קשורה ליומן שכתבתי בכיתה ו'. ביומן תיעדתי בעיקר את מלחמת השחרור שהתרחשה באותם ימים. אני זוכרת שתיארתי בו, למשל, את כיבוש יהודיה, שהיא היום יהוד. תושבי פתח תקוה יצאו אז לשלול שלל, ושבו מתפארים בחפצים שלקחו מן הבתים. אני זוכרת עד כמה קומם אותי ואת הורי המאורע הזה. היו אירועים נוספים שתיארתי משום שנגעו לסביבתי הקרובה, כמו נסיעה לכפר עציון בלוויית חברים של הורי. אני זוכרת את המעבר דרך ירושלים העתיקה, את הבשר שהיה תלוי שם מהאנקולים, והזבובים. כל התמונות האלה. כתבתי את היומן ונהגתי לקחת אותי עמי לבית־הספר כדי שאמי או אבי לא יקראו בו. שמרתי עליו מכל משמר, אם כי איני יודעת עד כמה היה פרטי. באחד הימים, בכיתה ז', יצאתי להפסקה וכאשר חזרתי עם הצלצול ראיתי ילדה שעד היום אני זוכרת את שמה, והיא עומדת עם היומן ומקריאה בקול מתוכו ומסביבה בנות, והן מקשיבות וצוחקות. כמובן שחטפתי אותו והלכתי למורה ובכיתי בחדר המורים, אבל אחרי כן השמדתי אותו, כי כבר לא היה פרטי.

האם האמנות, לעומת זאת – כב"תיקון אמנותי", למשל – היא הווייה פרטית?

כן, ברור שהאמנות היא פרטית. היא נעשית ביני לבין עצמי בפינתי הפרטית שאליה איני נותנת לחדור. אלא שכאן קיים, כמובן, הפרדוקס – שהלא את הדברים שנכתבים אני מוכרחה להוציא לאחור מכן.

מדבריך עולה שוב ושוב תחושה של חיים ה"עשויים" חלקים שונים, שאינם מתחברים תמיד זה לזה: הכמיהה לשימור המורשת התרבותית מול ההסתייגות מעמדת ה"שליח"; היחס לדת; תפיסת האמנות ועוד. נראה שכל אלה כמו תפורים באותה תפירה אמנותית. גם מקריאה בספריך עולה לעיתים תחושה של "קצוות פרומים". האם קיים קשר בין הדברים?

איני יודעת אם אצליח להשיב לשאלה. אני חושבת שסופר, ובעצם כל אדם, אם כי אין לי ידע רב על אמנים אחרים – הוא, למעשה, אישיות סכיזואידית, מי שחי בשני אופנים או "שני חיים" לפחות. אני חשה זאת במיוחד כאישה, היות ועל אישה מוטלות משימות רבות יותר מאשר על גברים – ניהול משק בית הכרוך לעיתים בגידול ילדים, בישול, ניקיון, עשיית סדר, לצד ההכרח להתפרנס, המחייב על-פירוב עבודה מחוץ לבית. וכך, ישנם החיים הללו, הרגילים, המחייבים תפקוד מסוים: אם לא תתפקדי, אז תגמרי בבית־משוגעים. זהו מאבק על הישרדות, כך אני רואה את החיים – המחשבות על הילדים, הדאגות, יש כסף – אין כסף. חיי היומיום. זה ה"אני" האחד שבו, כך נדמה לי, איני שונה מאחרים, אם כי לעיתים אני חשה שחשש ההישרדות הוא אקוטי מאוד אצלי ומלווה בחרדות שגוברות עם הגיל. אך ככלל, כך הדבר פחות או יותר אצל כולם.

ומנגד, על-יד, ישנו "אני" נוסף, שחי חיים אחרים לגמרי, והתפקוד היומיומי שולי עבורו. מה שעיקר, ומה שמעניין, היא ההסתכלות. זהו "אני" שאינו חדל להתבונן בסובב אותו בחייו, בחיי אחרים. איני בטוחה שכך הדבר אצל משוררים, כי הם נרקיסיסטיים יותר מטבעם, אבל ככל שהדבר נוגע לפרוזאיקון – החומר שלו נשאב מבחוץ. גם מבפנים, כמובן, אך גם מבחוץ. הוא אינו חדל לרשום לפניו בתודעה את שהוא רואה, כל הזמן. כך, למשל, אני עושה את הדרך מביתי לספריית בית אריאלה, דרך קצרה מאוד. כל הדרך אני מסתכלת ומעבדת בראש, בתודעה, את מה שאני רואה לטקסט. כי הטקסט הוא העיקר. לא תמיד אני מעלה את הכול על הנייר, אבל אני כותבת בראש. זאת אומרת שיש בי מי שחי וגם חושב, בין היתר, על המתרחש, ולעומתו – מי שמעבד לטקסט את הדברים. אני הולכת ברחוב ורואה, למשל, ילד שהולך עם אמו ולמעלה באוזן תקוע לו פרח שאני חושבת ששמו פיטְנָה. בן. ואני כבר רושמת. כי הכול בשביל ה"אני" הזה הוא חומר. רק אחר-כך אני מתלבטת אם להכניס או לא להכניס את זה לתוך סיפור. להשתמש, לא להשתמש. אמנם רוב הדברים לא נכנסים בסופו של דבר, אבל עבודת התודעה, שכותבת כל הזמן, היא המבדילה ביני לבין אנשים אחרים. כי זה נכתב מיד כמו סיפור. נדמה לי שהחיצוי הזה הוא שהופך את חיי לאחרים. האם הקצוות תמיד פרומים? על כך איני יודעת לדבר.

האם תודעה כזאת הופכת את החיים לקלים יותר, או שמא היא מקשה עליהם?

היא מקלה. הפיכת הדברים לטקסט מאפשרת לי, בעצם, את התפקוד היומיומי בחיים.

מקריאה בספרייך נדמה שהם אכן מורכבים ממאורעות רבים שעברת בחייך והפכת לסיפור. אבל האם את גם "גונבת" סיפורים של אחרים? האם מי שמספר לך על עצמו "מסתכן" בכך שיגלה את הדברים מאוחר יותר בסיפור.

נכון. הכל מתורגם לטקסטים, אבל ברור שחיי שלי אינם מעניינים או מספיקים כדי שאהפוך אותם לסיפורים שוב ושוב. אני זקוקה לסיפורים נוספים מן הסביבה.

האם לעיתים את חשה שאת כותבת סיפורים שאינם עוסקים בך כלל? לרוב אני נוטה לחשוב שהסיפורים אינם עוסקים בי. נקודת המוצא שלי, כאשר אני כותבת על מישהו אחר, היא שאיני כותבת על עצמי. פעמים רבות ההתחלה היא במשפט או בבדל סיפור שאני שומעת ממישהו. אני בונה ממנו סיפור ומשוכנעת שאין לי בו חלק. אני בטוחה שב"שורשי אוויר" איני נמצאת. זה לא אני, אלא דמויות בדויות, או כאלה המבוססות על דמויות היסטוריות או על אנשים שהכרתי. גם מרבית הנשים בקובץ "נשים" שונות ממני. אלה נשים אחרות.

האם היכולת לכתוב על מישהו השונה ממך היא מהותית עבורך?
 במידה רבה כן. אך בה בעת אני יודעת שהניסיון שלנו הוא הרי מוגבל. עד כמה יכול הדמיון להתרחק מן הניסיון האישי? יש לכך גבולות. גם אם נרחיק לכוכב לכת אחר, נהיה בכל זאת אנחנו עצמנו. אני מודעת גם למגבלה הזאת. בשנת 1968 נסעתי לראשונה לגרמניה והייתי במצב קשה, מפני שאמי התנגדה לנסיעה וגם משום שהיו לי ציפיות רבות מאותו מסע. אז הלכתי לגברת נוימן, אישה שקראה בכף היד. בשל היותה אשתו של אריך נוימן, תלמידו של יונג, האמנתי משום מה ב"מדעיותה". סיפרתי לה על הנסיעה המתוכננת והיא אמרה: "זכרי שאת לוקחת את עצמך לכל מקום". והיא צדקה.

הכמיהה לנסיעות ולמקומות אחרים נוכחת מאוד ביצירותיך. רבות מן הדמויות בהן מצויות בתנועה מתמדת בין הארץ לבין ארצות זרות. כבר בסיפור "הדוד ארווין" בולט המתח שבין הדוד הנוסע למרחקים לבין הילדה הנחבאת במחסן. במרכז "האגם הפנימי" מצויה דמותה של דיילת השווה כל העת במעיין מרחב-לא־מרחב. מה מקורו של המתח הזה? מה בין פתח תקוה לאיטליה, לגרמניה, לאפריקה?

בסיפור "הדוד ארווין" בולט פחדה של הילדה מן המרחקים. בשלב מאוחר יותר הם מצטיירים גם כמפתים, מפחידים-מפתים. אני חושבת שהמתח הזה אינו חדש בספרות העברית. כבר אצל ברנר בולט הקונפליקט בין "מכאן ומכאן", בין פה לשם. נדמה לי שזו תחושה ששותפים לה סופרים עבריים רבים. מנקודת מבטי, נראה שיש לכך שתי סיבות, או שני מקורות עיקריים. האחד נוגע לטיב המקום, ל"כאן". המקום שבו גדלתי היה קטן וצפוף, ואפשרויות היציאה ממנו היו מצומצמות מאוד. מי שחי באירופה יכול היה להגיע לתחנת הרכבת ולנסוע לכל מקום – מפרנקפורט לבזל, לפריז, לקופנהגן. הכול פתוח באירופה, להוציא את המזרח. ואילו פה הרגשנו, בעיקר לפני מלחמת ששת הימים, שאנו סגורים במקום שאינו מאפשר יציאה, או שהיציאה כרוכה בסיבוכים. היה צורך בוויזה לכל מקום, שלא תמיד ניתנה. נסיעות עלו כסף רב. האפשרויות היו מוגבלות. תחושה כזו של סגירות מולידה געגועים למרחב, ליציאה אל המרחב. אני חלמתי על המרחקים ממש כשם שאסיר חולם על החופש. זה מקור אחד. המקור השני הוא הבועה התרבותית שבה גדלתי, שהיתה מנותקת במידה רבה מן המרחב הארצישראלי. בועה שכללה את הבית ואת המרחב שסביבו, שבו דיברו בלשון אחרת, כלומר בגרמנית. כילדה הייתי קשורה בקהילה קטנה, דוברת גרמנית – המתפללים בית־הכנסת שבו התפלל אבי, שהרב היה דורש בו בעברית במבטא של יקים שהתקשיתי להבין. גם חבריהם האחרים של הורי, שמרביתם היו רופאים, דברו גרמנית.

הוריק – שניהם היו רופאים?

כן. שניהם היו רופאים כלליים, מושג שכבר אינו קיים היום. אמי לא עבדה כרופאה עד מותו של אבי מפני שחסרה לה שנה של התמחות.

אחרי מותו השלימה אותה בבית החולים ביילינסון והיתה לרופאה כללית. מרבית חבריהם של הורי היו אקדמאים שלא תמיד מצאו עבודה בתחום התמחותם – עורכי דין שהיו לסנדלרים או לבעלי קיוסקים. כאמור, רובם נהגו לדבר גרמנית. זו היתה בועה שמחוץ לה, בבית־הספר או ברחוב, היו דוברי יידיש ופולנית והונגרית, שפות ותרבויות שונות. ההבדלים התבטאו גם במנהגים ובנימוסים שלא היו מקובלים אצלנו. אני לא יכולתי, למשל, לדבר אל חברי הורי בלשון "אתה", אלא תמיד בגוף שלישי, כבגרמנית. אם הייתי פונה אליהם בדרך כזאת, פמיליארית-אינטימית, הייתי ננזפת. מנהגי האכילה היו אחרים. הסכין והמזלג והסכורם לדגים לחוד, כל מיני דברים קטנים.

האם את חשה קרבה לתרבות הגרמנית או לגרמניה?

בשנת 1968 נסעתי לראשונה לגרמניה. ביקורי השני בה היה רק כעבור עשרים ושתיים שנים, כאשר הוזמנתי וקיבלתי אישור מאמי להיענות להזמנה. בביקור הראשון לא דיברתי גרמנית, הדחקתי את הגרמנית שידעתי. אך בביקור השני חוויתי חוויה שונה. נסעתי אז למיינץ, למגנצא, והלכתי ברחוב. ופתאום זה כאילו להיות בבית־הכנסת – כולם מדברים גרמנית! זה כמו לבוא הביתה, כמו לחזור לילדות, על אף שלא נולדתי שם. אבל היו אלה תחושות שעוררו בי רגשי אשמה איומים – מה את מרגישה פה בבית? הלא זו הארץ של הרוצחים! ובכל זאת הרגשתי בבית כי יכולתי לדבר גרמנית. זה חזר אלי, ואם דיברתי דברים פשוטים, אי אפשר היה לזהות אותי כלא גרמנייה.

כך, למשל, נסעתי באחד מביקורי ברכבת. בשל איחור החמצתי את הרכבת, וברכבת הבאה לא מצאתי מקום ישיבה. ניגשתי לשפּנר (הקונדוקטור) והסברתי לו את המצב והוא הבטיח ש"יסדר משהו". אחרי זמן מה חזר, פתח תא חשוך במפתח ואמר: "שבי". ואחרי־כך הצטרף אלי ושאל לאן אני נוסעת. סיפרתי לו והוא אמר: "מה את נוסעת לשם? בואי אתי, בואי אתי לאַכּן, נעשה חיים", והוא היה איש כבן ארבעים וחמש, ואני כבר הייתי אישה בת ששים. סירבתי, ואז הציע להתראות עמי לאחר שאשוב: "נפגש וניסע יחד אלי". אמרתי לו: "לא, אני חוזרת הביתה!" והוא: "מה?! מאיפה את?" הוא היה בהלם, היה בטוח שאני גרמנייה. כמובן שהשיחה בינינו התנהלה בשפה בסיסית, כי בשיחות מסובכות יותר מזהים מיד. יש לזה יתרון עבורי, כי בגרמניה אני אוספת סיפורים. לא את כולם כתבתי. איני יודעת אם אצליח אי פעם לכתוב את כולם. ובכל זאת, אני רואה בנסיעותי לשם גנאי לעצמי – באיסוף הסיפורים, בהתייחדות עם אנשים. יש לי ידידות טובות מאוד בגרמניה שעמן אני מטיילת. אני נמשכת גם ליופי שבגרמניה. היא ארץ יפיפיה. אני נוסעת, ורואה את הירוק הזה של היערות, אני גומאת אותו. וביום שלפני השיבה ארצה אני מכריחה את עצמי לחזור ולהסתכל, לקחת פנימה את הירוק, לפני שאבוא אל העיר הנוראה תל־אביב, עם כל הכיעור הזה ואור השמש. הקשר אל הטבע מאוד נחוץ לי. זה קשר שמקורו בפתח תקוה: עלייד הבית שבו גדלתי פרחו

צבעוניים. הכול כבר אינו קיים עוד. וגרמניה מלאה בטבע שופע ובסיפורים. הם מתגלגלים, הסיפורים. צריך רק לאסוף אותם.

איזה סוג של סיפורים?

יש לי, למשל, חברה גרמנייה טובה מאז 1968. כבר כשפגשתי אותה לראשונה סיפרה לי שהוריה היו נאצים. מיד סיפרה לי. לא שאלתי שאלות, אבל ידעתי שאביה לא היה איש גסטפו אלא איש חינוך, כביכול – מי שהקים את בתי-הספר של הוורמכט. לפני שלוש או ארבע שנים אמרה לי חברתי: "את יודעת, הורי אמרו שהם מאוד רוצים לפגוש בך, את חברתי כבר כלייך הרבה שנים והם אינם מכירים אותך. את לא מוכרחה, ואני אבין אם תסרבי". ביקשתי כמה ימים למחשבה. נבהלתי, אך מאוחר יותר גברה הסקרנות – אני סופרת, ריבון העולמים! אני חייבת להתעמת עם זה: והלכתי לשם. הם היו אנשים זקנים מאוד, כבני שמונים-תשעים. והיא הכינה שולחן של סעודת ארבע – עוגות שכמותן כבר לא רואים היום, וקפה. ופתאום שואל אותי האיש הזקן בגרמנית: "תגידי, מה שלום הַר דוקטור לויין פון דה הסתדרות?" ואני הבנתי מיד את כוונתו, כי לויין היה יושב ראש הסתדרות המורים שנפטר. וכששאלתי מאין הוא מכיר את לויין, השיב לי: "מה זאת אומרת? מהאינטרנציונלים!" האיש, כך מסתבר, עבר אל הקוטב הפוליטי האחר. היו לו עיניים אפורות וקשות כפלדה. ושוב שתיקה. אחר-כך אומרת האישה: "את יודעת, אני נבחנתי בבחינת בגרות בעברית". בכפרים הקתוליים, כך הסבירה, ניתנה אפשרות לבחור בין לימוד לטינית לבין עברית. שאלתי אם היא זוכרת משהו והאישה, בגב זקוף, החלה לדקלם: "גדלתי, גדלתי, גדלתי, גדלנו, גדלתם, גדלו". איני זוכרת אם המשכנו לדבר לאחר מכן. כל כך המומה הייתי. עד היום איני יודעת איך לפרש את הפגישה הזאת, אבל היא נרשמה.

לפני שבועיים שבתי מביקור נוסף בצפון-מערב גרמניה עם חברה גרמנייה אחרת. בין היתר נסענו לברגן-בלזן. מהמחנה כולו לא נותר אפילו צריך אחד אלא תלים, שליד כל אחד מהם מצוין מספר המתים הקבורים בו. במוזיאון שבמקום מצוי ספר רבו שמות האנשים ששהו במחנה. אני חיפשתי שמות של קרובי משפחה, ונדמה לי שאפילו מצאתי. אני וחברתי שבנו שפופות למדי מן הביקור, ואז הציעה לנו קריסטינה, חברה נוספת, לנסוע לבקר את אמה כבת התשעים בפאסברג. האם התרגשה כל כך מבואי. היא הושיבה אותי על ידה, אחזה בידי, ליטפה אותה ואמרה: "איך באת אלינו... באת אלינו... באת אלינו". ואחר-כך סיפרה על חלומה לבקר בירושלים, חלום שאותו לא מימשה מעולם. וגם את הפגישה הזאת אני מתקשה לפרש – האם הרגישה שמפגש עם יהודייה מארץ-ישראל בסוף ימיה הוא מעין

כפרה? איני יודעת. אבל מקרים כאלה מתרחשים שוב ושוב.

כאשר אליענה, בתי, למדה בתיכון, נערכו מטעם בית-ספרה חילופי תלמידים עם בני נוער גרמנים מקלן. מאוחר יותר, כשהשתחררה מן הצבא, ביקשו ממנה שלושה מאותם נערים שבגרו והגיעו ארצה לקחתם לטיול במדבר שבו תדריך אותם. אליענה נסעה לאמי וסיפרה לה את

הדבר, ואמי החלה לצעוק: "מה את השתגעת? לנסוע למדבר עם בחורים גרמנים? הרי הם יהרגו אותך!" אליענה נסעה עמם, כמובן, בסופו של דבר. נדמה לי שזה סיפור נוסף שממחיש את הקונפליקט שבו אני חיה – בין רגשות האשמה והבושה ואמי שהיתה בטוחה, בשנת 1990, שבחורים גרמנים עלולים להרוג את נכדתה, לבין אהבתי לנסיעות לגרמניה מפני שנעים לי שם; מפני שאני אוהבת את הטבע שם; מפני ששם אני אוספת סיפורים.

כיצד את רואה את הסיפורים מול המציאות – האם הם "פחותים" לעומתה, או שמא את זקוקה להם על מנת להפוך את המציאות ליציבה יותר או לנשלטת?

ייתכן, אם כי על עניין השליטה לא חשבתי. אני נוטה לראות את הסיפורים כעולם אחר, מילולי, המתקיים, כאמור, לצד זה שבו אני חיה, זה של המעשים והפעולות. אני בורחת אל המרחב המילולי שבו הכל נעשה אחר. איני מאמינה בשיקוף המציאות או בריאליזם.

אך כעולם שאלי בורחים סיפוריך מתארים עולם שלא אחת הוא קשה ולא נעים. אם כך, היכן את נחה?

היכן אני נחה? אני חושבת שעצם הכתיבה ועיבוד החוויות הקשות היא המנוחה. כשאני כותבת אני אדם אומלל מאוד, והאושר הגדול ביותר עבורי הוא הצלחה בכך, שלא תמיד עולה בידי. ובכל זאת – לעיתים אני מצליחה לכתוב משפט מדויק שהוא יפה בעיני. כלומר, לעבוד במילים ולעשות מהן אמנות. כוונתי בעיקר לפן הצורני. כי הכתיבה נבחנת, בעיני, קודם כל מצד הצורה. קשה, אמנם, להפריד בין תוכן לצורה אבל ניתן להדגים את כוונתי, למשל, ביחס לתרגום – ספר טוב שיתורגם גרוע יהפוך לספר גרוע, שהשפה בו אינה "עובדת". כך אני בוחנת את הכתיבה: כיצד משתמש היוצר באוצר המילים? האם הוא עושה ממנו מוזיקה, מוזיקה מילולית?

איזו מוזיקה היא "מוזיקה מילולית"? לאיזה עולם מוזיקלי את מתכוונת?

איני יודעת להשיב על כך. כוונתי למוזיקה שיוצרות המילים בתוך המשפט. קשה לי להגדירה במדויק. אני יכולה רק לומר שכאשר אני קוראת, נניח, משפט לא נכון אני שומעת את החריקות. אולי כוונתי, בעצם לדיוק.

ולהרמוניה?

אולי. אבל יש לי קושי להסביר, משום שזו תחושה מאוד אישית.

האם המוזיקה עצמה היא האמנות המועדפת עליך? או שמא הכתיבה או הציור, שהרי את גם מציירת?
אני חושבת שאני קרובה יותר אל הציור מאשר אל המוזיקה. אבל מוזיקה

יכולה לגרום לי להתקף אסטמה וציור לא, על אף שאני אוהבת ציור ומתרגשת ממנו. מוזיקה יכולה להביא אותי לידי התרגשות שלעיתים איני יכולה לעמוד בה. יצירות של שוברט, למשל.

ומה לגבי שירה? האם היית רוצה להיות משוררת אילו לא היית סופרת?

אני חושבת ששירה היא פסגת האמנות המילולית. אבל זו פסגה שקשה כל־כך להגיע אליה. מעטים מאוד השירים שגורמים לי התרגשות אמיתית. להתרגש כך, כמו ממוזיקה, בשיר זו חוויה נדירה עבורי. ביחס לעצמי – אני חושבת שאיני יכולה לכתוב שירה.

תיארת קודם לכן את השירה כ"נרקסיסטית". אולי משהו בכך מפריע לך?

לא. איני סבורה שהשירה היא נרקסיסטית אלא אישיותם של המשוררים. ובכל זאת – אם מדובר במשורר גדול, אין משמעות לאישיותו אלא למילים שכתב. בשירה טובה ישנם לעיתים מילים ומשפטים שאיני מבינה כלל את משמעותם, ובכל זאת הם משפיעים עלי – המילים עצמם, מבנה המשפט. כמו ציור. אני חושבת ששירה, אגב, קרובה יותר לציור או למוזיקה מאשר לפרוזה.

מי הם המשוררים האהובים עליך?

במשך שנים אהבתי משוררים אנגלים או אמריקנים דווקא. השפה האנגלית היא, מטבעה, שפה מוזיקלית מאוד ועשירה. אין שפה עשירה ממנה. לא היה אכפת לי, למשל, שאני קוראת שירה אנגלית ואיני מבינה את המילים כולן. איני מחפשת תמיד את משמעויות המילים במילון. המילים עצמן משפיעות. בתקופה מסוימת אהבתי מאוד את שיריו של המשורר האמריקאי הארט קריין, את אליזבת בישופ, שמשירתה אני מתרגמת לפעמים וכן את שיריו של רוברט לואל. מהשירה העברית החדשה אני אוהבת מאוד את תמיר גרינברג. הוא מרים אותי בשירתו לגובה מטפיזי, שנקשר אולי לעניין הדתי. הדתות הן, כנראה, התחום המעניין אותי ביותר. תמיד חלמתי ללמוד מדע הדתות, ולפני כעשר שנים חשבתי אפילו לכתוב דוקטורט בתחום. רק אחר־כך הבנתי שאין לי צורך בתואר, מה שהיה קשור גם באיזו יוהרה שבה הייתי חייבת להילחם. לכן אני לומדת לבד. מכל מקום, בחלק משיריו של גרינברג קיים יסוד מטפיזי שיש בו מן הגדולה. לאחרונה קראתי גם כמה שירים של משורר שאינו ידוע כמעט עדיין. שמו נתן וסרמן. הוא כותב שירים נפלאים שגרמו לי להתרגשות גדולה. אני אוהבת גם את שיריה של אגי משעול, משוררת שנחשבת אמנם למיסטיקנית, אבל אצלה בולטים בעיקר ההומור והראייה המפוכחת של החיים, כמו גם הנשיות והחושניות. היא אחת מאותן "נשים מצלצלות", שמופיעות בסיפורי לא פעם כדמויותיהן של צילי או של לוצי. נשים שיש להן יחסים קלים יותר עם המיניות שלהן. נשים כאלה מעוררת בי בעניין הזה קנאה רבה.

מצד שני, דמויות הנשים הללו, ולא רק הן, מצויות לא אחת בסיפוריך על סף של אישפיות. רוחמה מ"שורשי אוויר" מגיעה, בסופו של דבר, עד שיגעון ואבדון.

לא חשבתי על כך עד לרגע זה, אבל ייתכן שאולי, במידת מה, הקישור החופשי והבריא בין אישה לבין מיניותה נדמה לי מטורף, כמעט גובל בשיגעון בעצם. אולי יש לכך באמת קשר לחינוך הדתי שקיבלתי, לאותה הטפה לטוהר. באשר לרוחמה – נדמה לי שמיניותה לא התקבלה בקרב החברה שבה חיה, המתוארת ברומן, ואולי משום כך נדחפה לשיגעון, אם כי אני מעדיפה שלא להגדירה כמשוגעת. בעיני היא דמות של אישה בעייתית, אך לא משוגעת.

ככלל, את מרבה לעסוק בדמויות נשיות ביצירותיך. כמעט אינך כותבת, למשל, דרך תודעה גברית. מדוע? האם נשים הן מעניינות יותר בעינייך?

כתבתי סיפור אחד, "מות הקולונל", המסופר דרך תודעה גברית. אני חושבת שנשים הן אכן מעניינות יותר מגברים. אותי הן מעניינות, אבל איני יכולה להשיב על כך באופן הוגן.

האם את סבורה שנשים הן אנרכיסטיות יותר לעומת גברים?

ודאי. אני חושבת שאין לכך ביטוי חיצוני, אבל נשים הן אנרכיסטיות במידה רבה יותר מגברים. לגברים יש צורך בסיסי לסדר את העולם, שנובע מן הצורך להגן על עצמם – עולם מסודר הוא עולם שקל יותר לחיות בו. חלוקה למוסדות, למשל, היא עניין גברי. לנשים קל יותר לחיות באנרכיה. אולי מפני שהן מסדרות את הבית אין להן צורך בסדר אחר, גדול... אני לא יודעת.

ובכל זאת, את עצמך מדויקת וזהירה מאוד באמירותיך. נדמה כי רק בסיפורים את מתירה לעצמך "להתפרע" או לשבור את הכללים. מן ההיכרות עמך עולה תחושה של מתח בין נאמנות ל"חוק האב" ולסדר לבין ההתנגדות לו.

אם כי מה שטוב עבור הפוליטיקה אינו טוב תמיד גם עבור הספרות. נכון, זהו מדיום אחר. אבל ציינתי קודם לכן שאני חצויה. חיה בשני עולמות. ובכל זאת – גם בכתיבה חשוב לי דיוק מסוג אחר.

האם ייתכן שהמתח בין הנטייה לציות לכללים לבין הרצון לפריעתם נקשר גם לתחושות האשמה הרבות שאת חוזרת ומזכירה ביחס לגרמניה למשל, או לצורך שלך "להילחם ביוהרה"?

כאן אני חוזרת אל השורשים הקלסיים שלי. היוהרה היא התכונה או המידה הגרועה ביותר אצל היוונים. גם אני רואה את היוהרה כמידה מגונה. מקום שמיותר להיות בו, ואין הוא תורם לאישיות אלא משחית אותה.

נדמה לעיתים כי את כמו מוסיפה לתפוס את מקום "הילדה הטובה", שאינה מורדת.

אני חושבת שעל מנת להשיב לטענה כזאת יש צורך בניחוח פסיכולוגי. אני חושבת שכך חונכתי – להיות ילדה טובה. קשה מאוד להיפטר מכך, על אף שאני מורדת ככל שאני יכולה.

האם הכתיבה היא עבורך סוג של מרד?

ודאי. החברה שבה גדלתי התקשתה לקבל את היותי אדם כותב. הילדים בבית־הספר, בעיקר הבנים, היו לועגים לי כאשר הייתי מפרסמת בילדותי שירים בעיתון הקיר על יפי הירח ו"היש אהבה בעולם". זה עורר קיתונות של לעג. בשלב מאוחר יותר היה לאמי קושי רב לקבל אותי כאמן. הייתי חריגה על רקע משפחתנו – חקלאים מצד אבי וסוחרים מצד אמי. פעמים רבות אני תוהה ממי ירשתי את הנטייה לאמנות. כפי הנראה מאף אחד. ובכל זאת – כבר בכיתה י"א נהגתי לנסוע ללמוד ציור בסטודיו בתל־אביב. אמי קיבלה זאת בקושי רב: "קודם כל תלמידי מקצוע, אחר־כך תעשי מה שאת רוצה". גם כאשר עזבתי את האוניברסיטה ולא המשכתי בקריירה האקדמית היתה תגובתה קשה. אמי חששה תמיד גם מן החשיפה שבספרים – שלי, שלה, של המשפחה.

אבל נדמה לי שדמות "הילדה הטובה" וההתנגדות לה נקשרת גם לעניין נוסף – שני הורי היו צדיקים והיה לי קשה מאוד לחיות עם כך. בראש ובראשונה ביחס לאבי – במשך שנים שמעתי סיפורים מאנשים רבים על טוב לבו, על כך שלא לקח תשלום מעניים עבור טיפול רפואי, למשל. גם אמי נתנה לאחרים כל חייה – תמיד טיפלה באנשים. תמיד היתה איזו אישה עיוורת לה נהגה להקריא. היא היתה צדיקה. ואני לא.

והכתיבה אינה סוג של נתינה?

בסופו של דבר הכתיבה היא אמנם נתינה, אך יש לה מקור אגואיסטי מאוד. והרי אסור להיות אגואיסט, זה העניין! "מה זה האגואיזם שלך?" אמי לא אמרה לי זאת באופן מפורש, אך זו היתה התחושה העמוקה ששידרה.

נעבור, אולי, לשאלה מכיוון אחר: כיצד את רואה את מקומך במה שמכונה "הרפובליקה הספרותית" – ההתקבלות של יצירותיך; סיווגן כ"ספרות נשים"; מעמדך ביחס לסופרים אחרים בני דורך?

אני נמנעת מלדבר על עמיתי הסופרים. נראה לי שאין זה נכון. בעניין ההתקבלות – האמת היא שבמשך שנים רבות כעסתי מאוד משום שהאופן שבו התקבלו הדברים שכתבתי מצד הביקורת לא היה בעיני רציני. ותמיד חזר העניין הזה, הנשי, שהפריע לי מאוד – לא הבנתי מדוע מעובדת היותי סופרת אישה התחייב יחס אחר. אבל היה יחס אחר. ואף על פי כן, נדמה לי שהעניין הזה הסתיים בסופו של דבר. כיום אני חשה בו. היום מפריעה לי יותר השתייכותי לקבוצת סופרים שאינם כותבים רבי־מכר.

מדובר על קושי מסוג אחר. נדמה לי שהקפטייליזם, שנכנס ברגל גסה כל-כך לשוק הספרים, הפך את כל הערכים הספרותיים על-פיהם. הספרות מסווגת על-פי קטגוריות של "נמכר" או "לא נמכר", ללא קשר להבחנה בין סופרות נשים לסופרים גברים, כי נשים מוכרות אולי אפילו יותר מגברים. זוהי מציאות חדשה לגמרי שבה אני חשה עצמי, פעם נוספת, כמי שמצויה "מחוץ למשחק". אולי מפני שההתפתחות האמנותית והרוחנית שלי שייכת למאה העשרים, ואפילו למחצית הראשונה שלה, וכללי המשחק במאה העשרים ואחת הם אחרים. כך, למשל, קשה לדבר היום על "ספרות גדולה" במושגים המקובלים עלי, שנקשרים ליצירותיהם של טולסטוי, פוקנה, ג'ויס וסופרים אחרים המוערכים עלי. נדמה לי שפטריק וייט הוא הסופר הגדול האחרון שאני מכירה. היום יש משהו אחר, חדש, שאיני שייכת אליו ואיני יכולה להתאים עצמי למושגיו, כי באתי ממקום אחר וממטען שונה. הספרות של היום נמדדת במונחי שוק. זה העניין המרכזי שמטריד אותי היום, והוא משותף גם לסופרים גברים שמקורות יצירתם דומים לשלי.

ובכל זאת – גם את נמנית על "קובעי הטעם" הספרותי בטור שלך בעיתון "הארץ". כיצד את כותבת על ספרים חדשים?

לרוב אני בוחרת את הספרים שאני כותבת עליהם. איני רוצה לקטול אלא לקדם דברים שהם בעיני בעלי ערך. אני מודעת לכך שגם כיום, בין הספרים החדשים, מצויים כאלה שהנם טובים יותר, על אף שבפוסטמודרניזם "הכל הולך". ואולי הפוסט-מודרניזם הולך ונגמר, או שמא תיווצר צורה חדשה של פוסט-פוסט-מודרניזם. איני יודעת. בפוסט-מודרניזם איני מבינה דבר.

על אף שזה מושג פילוסופי, תחום שאת בקיאה בו?

כן. אבל אני מפגרת מבחינה פילוסופית. לא המשכתי את לימודי ואני מתקשה לעקוב כיום אחרי התפיסות החדשות. נדרשים לכך זמן והתעמקות. היום אני מעדיפה לקרוא היסטוריה, כי היא משרתת אותי אולי בכתיבה ומעניינת אותי מבחינות רבות. לפני שהתחלתי לכתוב על ספרים בעיתון, קראתי רבות על ההיסטוריה היהודית בימי-הביניים באשכנז, כי היתה לי תוכנית לכתוב רומן היסטורי. את התוכנית הזו זנחתי לאחר כתיבת שני פרקים בלבד, אבל אני מוסיפה לקרוא היסטוריה, בעיקר על יהדות גרמניה, כי אני מעוניינת לכתוב רומן אחר, על תולדות משפחתי. כתיבת רומן כזה הפכה עבורי אפשרית כאשר קראתי את ספרו של וו. ג. זבאלד, "המהגרים". גם זבאלד הוא סופר גדול בעיני במונחים הישנים. התרגשתי מאוד מן "המהגרים". זהו רומן שבו נעשה מהלך חדש, אחר, בכתיבה, על אף שקשה לאבחנו.

האם יש בך רצון לכתוב סיפור מסודר, קוהרנטי, שלו התחלה, אמצע וסוף? בעבר ציינת זאת כמשימה שהיא בלתי אפשרית עבורך.

אני עדיין סבורה שזו משימה בלתי אפשרית, גם היום. זו סוגייה שמעסיקה אותי מאוד. מבנה כזה אפשרי רק כאשר אני כותבת לבני הנעורים. אז אני

כותבת לפי הכללים, כי שם אין חוכמות. אי אפשר אחרת. זו סוגה אחרת לגמרי של כתיבה, שאינה אמנותית פחות בעיני.

כתיבה כזו היתה הכרחית גם בספרי הבלשים שפרסמת.

כתיבת ספרי הבלשים היתה עבודה שחורה, של הראש, שלא אשוב אליה. מאחר שהספרים לא הצליחו מבחינה מסחרית אין טעם לחזור לז'אנר הזה. גם בהקשר הזה אני מוטרדת. כל הזמן אני אומרת לעצמי: "תראי, אין לך כבר הרבה שנים. תעשי רב־מכר אחד שיסדר לך את החיים מבחינה כלכלית!" אבל איני יודעת אם אני יכולה. איני יודעת את הסוד של כתיבה כזו. יש כאן סוד מסוים. ואולי אין לי בכך, בעצם, עניין אמיתי.

האם היית רוצה לכתוב רומן נוסף, או שתמשיכי בכתיבת סיפורים קצרים בלבד?

בפועל, מרבית הסיפורים שאני כותבת עכשיו קצרים מאוד, והם הולכים ומתקצרים. ועם זאת, כפי שאמרתי, הייתי רוצה לכתוב רומן נוסף, משפחתי. הוא מעסיק אותי מאוד כרגע. נדמה לי שאני בוחרת לעצמי תמיד משימות שהעיסוק בהן יארוך זמן רב ולא יסתיים לעולם. מיני תירוצים כאלה, כדי לא לאפשר למחשבות על כישלון או על אי־יכולת שלי בכתיבת דברים אחרים לחלחל פנימה, להפריע לי. כך אני בוחרת פרוייקט לא ניתן להגשמה שכזה, שאף הוא מסתיים בסופו של דבר. עם "האגם הפנימי", למשל, יכולתי הלא להמשיך עוד עשר שנים ולאסוף חומרים, עד שבאחד הימים הבנתי שזהו תירוץ וסיימתי את כתיבת הספר.

כתיבת ספר חדש דומה למערכת יחסים חדשה, לרומן? כן. בהחלט כן. זה גם תחליף טוב...

כיצד את רואה היום את הרומן "שורשי אוויר"?

היום איני יודעת איך כתבתי את "שורשי אוויר". איני מאמינה שכתבתי את זה. זה רומן שכל כך רחוק ממני, והיום נדמה לי שהוא מצטרף, אולי, לאותם ספרים שקשה מאוד לקרוא... תמיד כאשר אני מסיימת כתיבה של ספר אני מתרחקת, כדי לאפשר לעצמי לעבור לדבר־מה חדש. אני מוכרחה להתנתק ולשנות.

ב"שורשי אוויר" בולטות סצינות אלימות מאוד. גם ברבות מיצירותיך האחרות נוכחת אכזריות קשה. מה מקורה?

האכזריות היא החוויה הבסיסית בחיי. נדמה לי שמקורה בחוויות ילדות. לכן גם אי אפשר לרמות אותי בעניינים האלה. איני אופטימית והחיים לא נדמים בעיני כמתוקים. ברחוב ובחצר שבהם גדלתי בילדותי היתה אלימות איומה. זו היתה חוויית היסוד: ילדים שוברים יד של ילד אחר; ילדים מכים זה את זה; הורים המכים את ילדיהם; בעל הבית המכה את הפועל הערבי כמעט עד מוות. פחדתי לצאת לרחוב. ייתכן שחוויתי את

הדברים הללו באופן מועצם, אך הם עיצבו, במידה רבה, את האופן שבו אני מתבוננת בעולם. רק לאחרונה חשבתי על כך, שאנו מרבים להתלונן היום על היסוד האלים בהווה הישראלית העכשווית, אך למעשה אין זה דבר חדש כלל.

מן הסיפורים עולה התחושה שמדובר בעיקר באכזריות שבין הורים לילדים. ברבים מהם מופיעות דמויות של ילדים ה"מגדלים את עצמם", כאשר ההורים מהווים עבורם דמויות מאיימות ביותר.

אם תשאלו האם זו חוויה אישית שלי ממשפחתי, אענה באופן מידי בשלילה. אלא שגם כאן מדובר בעניין מורכב, כנראה. אני חושבת שמאוד פחדתי מהורי באיזה אופן. הם היו הורים טובים ולא אלימים, אך כנראה שהחינוך הזה, היקי, נתן בכל זאת את אותותיו. מסביב, על כל פנים, ראיתי הורים איומים. מקרה אחד זכור לי במיוחד מילדותי. איני זוכרת בת כמה הייתי, אך היה זה ערב שבועות. הלכתי לבדי לבית־הכנסת, לבושה בשמלה לבנה חדשה, וילד מן הרחוב ארב לי והשליך אבן שפגעה בראשי. השמלה כולה הפכה אדומה. ואז הלכה עמי אמי אל אביו של אותו ילד. הילד ישב באותה עת בכיסא נוח מתקפל. כאשר שמע אביו את דברי אמי, הרים את משענתו של הכיסא. הכיסא נפל. האב אחז בילד, הסיר את חגורתו והיכה אותו מכות רצח. אלה היו החיים שראיתי.

האם יש לדברים האלה קשר לכך שרבים מן האנשים היו מהגרים? לטלטלה של ההגירה?

בוודאי שקיים קשר. אז לא ידעתי זאת, אך היום נדמה לי שאני יודעת. מדובר באנשים קשי יום, עקורים, שאין לדעת איזה מטען נפשי נשאו עמם לפני המלחמה ובתוכה. והיו גם פליטים רבים. ייתכן שהיו אלה גם מנהגים שהביאו עמם מן התרבויות שמהן הגיעו ארצה – אני חושבת שבמשך שנים נהגו במקומות רבים להכות ילדים.

האם קיימים הבדלים, לדעתך, בין המהגרים שתיארת לבין אלה שהגיעו הנה מארצות המזרח, שגם את דמויותיהם את מתארים בכמה מסיפוריך?

כן. אני מתארת לעצמי שהבדלים אכן היו. ראשית, אני רוצה לציין שבאופן אישי היו לי תמיד קשרים עם בני עדות המזרח. בבית־הספר לבנות שבו למדתי היו מחצית מהתלמידות תימניות, בוכריות או עירקיות. אני הייתי חברתן ולא הייתי מודעת לאפשרות שאולי הן חשות אחרת ממני. כי גם אני, כילדה יקית, ספגתי עלבונות. היקים היו לבדיחה בארץ והכינוי "יקה פוץ" דבק בנו. אולי לכן לא הייתי מודעת להבדלים שביני לביניהן. הבדלים אחרים היו ברורים יותר – למשל השוני שבינינו לבין הפולנים שהיו משמיעים קולות גריסה בעת האכילה או אוכלים בפה פתוח, מנהגים אסורים בקרב הגרמנים. הילדות מעדות המזרח היו חברותי, על אף שמעולם לא ביקרתי בבתיהן. רובן היו תלמידות מצטיינות. התלמידה

שזכתה בסטיפנדיה המיוחלת למימון לימודי התיכון, שהיו כרוכים אז בתשלום, היתה תלמידה מזרחית, אלא שהוריה שלחו אותה לעבוד בבית־חרושת ולסייע בפרנסת המשפחה. באותם ימים ממש התאבלתי על כך. רק מאוחר יותר נודע לי שהיא למדה בסופו של דבר, אולי רוקחות. אלה הרשמים שהיו זכורים לי בעניין זה מן הילדות, אלא שלפני כעשר שנים, בפגישת מחזור, שוחחתי עם אותן ילדות מכיתה ח' שהיו חברותי. ואז שמעתי תלונות על קיפוח שהדהימו אותי. הן סיפרו כיצד גדלו בחדר אחד עם עשרה אחים, למשל. אבל נדמה שהקולות המזכירים קיפוח מתייחסים בעיקר לעלייה המאוחרת יותר מארצות המזרח – מרוקו ועירק. באחד הימים שוחחתי בעניין זה עם מכר שלי, פרופסור לספרות באמריקה. טענתי שאיני רואה את ההבדל בין סבתי, האישה העשירה מגרמניה שהפכה לעוזרת בית בארץ, לבין בני עדות המזרח. והוא טען שאותי לא כינו בבית־הספר "עירקית מטומטמת" או "מלוכלכת". וכאן נשברתי, אם כי ברור לי שבבית־הספר שבו למדתי לא היתה כלל אפליה בין הבנות מצד המורים. ככלל, נדמה לי שהאינטלקטואלים נושאי הדגל נגד קיפוח המזרחים מפנים את מאבקם לכיוון הלא־נכון – המלחמה חייבת להיות על מערכת החינוך, על בתי־הספר באופקים, בדימונה או בבאר־שבע, שלא לדבר על בתי־הספר של ש"ס. משם נובעת הנחשלות.

האם תחושת הזרות של המהגרים בלטה גם אל מול הערבים, תושבי הארץ? מה היה היחס לאותם "תושבים ותיקים" בפתח־תקוה של ילדותך?

הקרבה לערבים היתה טבעית מאוד: הם באו לחצר למסוק זיתים, מכרו ביצים. רבים מהם למדו עברית. אמי ידעה מעט ערבית ויכלה לנהל עמם דו־שיח, ואולי משום כך ידעתי גם אני מילים ומשפטים בודדים בשפה זו. רובם היו פלחים. בספורי "חמלה" תיארתי ביקור של ערבים מיפו בביתנו. זה היה ביקור שהסעיר אותי, כי מעולם לא ראיתי עד אז ערבים בבגדים פרנזים, מה שנקרא. הם היו עבורי חלק מן הנוף. כשהיינו נוסעים לשרון (תל מונד של היום), מרחק של שעתיים נסיעה, היו בדרך בדואים וערבים פלחים שמכרו סברים. אמנם מתח שרר תמיד, בעיקר בתקופת המאורעות, אבל החיים היו משותפים, בחברה אחת. מצב שונה מאוד מזה המוכר לנו כיום. אבי נהג לעבוד בכפרים הערביים שסביב פתח תקוה. בהגיעם ארצה רכשו הורי, אמנם, כוורות ותכננו תוכניות מרחיקות לכת של ייצור ויצוא דבש. אלא שהדבורים חלו ומתו ואבי נאלץ לעבוד בחיפה בעישון דגים. רק מאוחר יותר קבל הצעה מפתח תקוואי ותיק, יוסף כהן שמו, נכדו של מייסד ה"לבנון". כהן, שהיה אף הוא רופא, הציע לאבי לעבוד עמו בשותפות בכפרים הערביים, שהיו אז רבים מאוד: קולָה, שהוחרב ואינו קיים עוד, ראס אל־לין שהיה לראש העין, רִנְתִּיה שהוא היום רִנְתִּיה, בית נבאללה שהפך לבסיס צבאי ועוד.

האם נהגת להתלוות לאביך בביקוריו בכפרים?

לא. אבל הוא היה חוזר ומספר לי היכן בדיוק היה. באביב היה מביא לי כלניות ורקפות משם, ממקומות שהיום לא נמצא בהם פרחים. בכלום

בנו, ומרגע שבונים והאורבניות משתלטת על שטח, נעלמים הפרחים מן האזור כולו. נהרסת הסביבה.

את שבה ומזכירה את הקשר העמוק שלך אל הטבע, הבולט גם בקריאה ביצירותיך. לעיתים נדמה כאילו דרך הנוף מתאפשר לך חיבור אל המטפיזי, אל האלוהות. האם יש ממש בתחושה זו?

אני הרי אתאיסטית מוצהרת, ובכל זאת נדמה לי שיש אמת רבה באבחנה זו. החוויה המיסטית העזה ביותר שחוויתי בחיי קשורה לנוף. היא התרחשה באירלנד דווקא ולא בגרמניה. אולי משום כך אני חוששת כל-כך לשוב לאירלנד, פן אתאכזב. אהבתי את השהייה שם גם בשל הצניעות והעוני, שאולי השתנו היום. אבל אז – בסופרמרקט ראינו גבינה מסוג אחד בלבד, למשל, מה שנתן לי פרספקטיבה על חברת הצריכה שבה אנו חיים ושגם אני חוטאת בפיתוייה, ושם – פשטות כזאת, ונידחות. אירלנד היא גם ארץ ריקה לגמרי – חמישה מיליון בני-אדם חיים בשטח גדול מאוד. הכבישים צרים ומכונית עוברת אחת לשעה. הנוף הוא מדהים.

ובכן – שהייתי אז מחוץ לִדוֹנְגֵל, בבית על גבעה גבוהה. מתחת השתרעה לשון ים שדמתה לאגם. ולפתע החלה הגאות. בעבר ראיתי גיאוויות גם בים עצמו – חוויה מפחידה ביותר. ג'יימס ג'ויס נלכד פעם בגיאוויות שכזו. זו היתה שעת ערב, והמים החלו לזרום פנימה בתנועה מהפנטת. מסיבי היה הכול שקט לגמרי – קולות ציפורים נשמעו, אולי, אך שום צליל מן העולם המכני. הציוויליזציה לא פלשה לשם. הייתי מחוברת אל הנוף והשקט, ואל התנועה הזאת, בתחושה של התמזגות מוחלטת. תחושה דומה לא חזרה אלי באותה עוצמה. היא היתה חד-פעמית. אבל משהו קרוב לה ארע לי בביקורי האחרון בגרמניה. ישבתי על שפת אגם, בבוואריה המקוללת הזאת – שעת ערב ליד המים, כי מים הם כנראה מרכיב יסודי בחוויה הזאת, ודממה גמורה ועצים ואור. אור שכבר אינו מפריע. וראיתי את תנועת הגלים, ושמעתי את התנפצותם. יש בכך משהו מהפנט עבורי, שמאציל עלי... קשה לי למצוא את המלה המדויקת... אולי מנוחה, אולי רוגע. זו התחושה הנפלאה ביותר שאני מכירה. אולי שם יש אלוהים...

האם ייתכן שיש לך קשר גם לחוויית ילדות שלך?

אני חושבת שיש לך קשר לילדות. ודאי לא לבית-הכנסת, שבו לא חשתי רוגע, אלא פחד עמוק מפני חטאים ועונשים איומים... ביום הכיפורים הייתי אחוזת אימה פן חטאתי והאל יעניש אותי – אולי בסקילה... אולי בשריפה. הדת אינה קשורה לך, אלא השדות – התקופה שבה שהייתי בירושלים בזמן לימודי בסמינר. התגוררתי בבית על שפת ואדי בבית הכרם, שהוא כולו בנוי היום, אבל אז הייתי הולכת בו. ממורי האהוב לטבע למדתי את שמות הצמחים, והייתי הולכת בואדי לבד, בתוך הטבע, בשקט. שקט חשוב לי כל-כך, הרעש של העיר הורג אותי, ושם, בשדות, היה השקט. ואולי יש לך קשר לתמונה מוקדמת יותר מילדותי – הורי עבדו בכורות שליד הפרדסים, שהפכו היום לאזור של מוסכים. הם נהגו

לקחת אותי עמם, אבל חששו לקרב אותי אל הכוורות כי הדבורים בכל זאת עוקצות, ויש סכנה. לכן שהיתי במרחק... בתוך השדה... ושם הייתי משחקת. שמרתי על קשר עין עם הורי כל העת ולא פחדתי. ואולי זו תמונת היסוד, מגיל שלוש, כשאני לבדי בשדה, ובכל זאת מוגנת על-ידי הורי.

איך נראָה השדה?

שדה פרא, שרוח נושבת בו. ואז, על כל פנים באביב, הכל פרח! גזר-בר ומצלתיים וילקוט הרועים ופרגים... מה לא צמח שם... וגם צמחים קוצניים וסרפדים, שמהם למדתי להיזהר. הסרפדים, אגב, מופיעים מאוחר, אחרי הפריחה... וכך – מרחב בלי בני-אדם כמעט, ירוק, צבעוני ושקט, ותחושת רוגע שאי אפשר להסביר. אני חושבת שזה הדבר שאליו אני הכי מתגעגעת.

עריכת הראיון: מעין הראל